

'AHLÂK-I ALÂÎ'DEKİ 'ÇÜN'LÜ BİRLEŞİK CÜMLE YAPILARI

Enfel DOĞAN*

Özet

“Çün/çü/çünkü” cümle başı edatları ile kurulan birleşik cümleler dilimize Farsçadan girmiştir. Bu makalede, Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde çok sık rastlanılan bu yapıdaki cümlelerin Osmanlı Türkçesi dönemindeki durumunu ortaya koymak hedeflenmiştir. Bu amaçla, yazıldığı döneminin dilini iyi bir şekilde aksettiren eserlerden biri olan Kınalızade Ali Efendi'nin *Ahlâk-ı Alâî*'sinde geçen “çün”lü cümleler yapı ve işlevleri bakımından incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: söz dizimi, birleşik cümle, *Kınalızade Ali*.

The Compound Sentences with “Çün” in Ahlak-i Alai

Abstract

The compound sentences that built with “çün/çü/çünkü” conjunctions entered to Turkish from Persian. In Old Anatolian Turkish these sentences had wide usage. So we wanted to show the usage in Ottoman Turkish. For this study we used the text that named *Ahlak-i Alai* that written by Kinalizade Ali Efendi. Because it was one of the best text that written by Ottoman Turkish.

Keywords: syntax, compound sentence, *Kinalizade Ali*.

1. *Ahlâk-ı Alâî* üzerine

Ahlâk-ı Alâî, Türk medeniyetinin en kudretli zamanı olan XVI. yüzyılın önde gelen âlimlerinden Kınalızade Ali Efendi'nin¹ (ö. 22 Ocak 1572) kaleme aldığı bir ahlak kitabıdır. Bu eser, Osmanlı bürokrasisinin çeşitli kademelerinde müderrislik, kadılık ve kazaskerlik görevlerinde bulunan Kınalızade'nin parlak ilmî kariyerinin en son ve en kıymetli semeresi olup bilim literatüründe

* Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü;

¹ Kınalızade Ali Efendi ve *Ahlâk-ı Alâî* hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Enfel Doğan, *Ahlâk-ı Alâî (Metin-Sözlük-Sentaks İncelemesi)*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006.

“Türkçe kaleme alınmış ilk ahlâk felsefesi kitabı” olarak nitelendirilmektedir. Kınalızade *Ahlâk-ı Alâî*'yi 1565 yılında, Şam kadısı iken yazmış ve eserini Veziriazam Semiz Ali Paşa'ya ithaf etmiştir.

Geleneğe uygun olarak münacat, salavat ve padişaha dua ile başlayan eser, mukaddimeyi takiben “İlm-i Ahlâk”, “İlm-i Tedbîri'l-Menzil (aile ahlâkı)”, “İlm-i Tedbîri'l-Medîne (devlet ahlâkı)” adlı üç bölümden oluşmaktadır. Genel olarak orta nesir düzeyinde bir Türkçe ile yazılmış eserin dili zaman zaman süslü nesir özelliği göstermekte, zaman zaman da -özellikle bir kavramın izahı yapılırken- sade nesre yaklaşmaktadır.²

Kınalızade Farsça kaleme alınmış *Ahlâk-ı Nâsırî*, *Ahlâk-ı Celâlî* ve *Ahlâk-ı Muhsinî* gibi ahlak kitaplarından da faydalanmak suretiyle orijinal, yeni bir eser meydana getirmiş; bu eserini çok sayıdaki ayet, hadis, hikâye, şiir ve atasözleri ile süslemiştir. Bu eseriyle Kınalızade, ahlâk sahasında Osmanlı ilim dünyasında yepyeni ve orijinal bir çığır açmış, eseri Osmanlı coğrafyasında büyük ilgi görmüş, çok okunmuş ve kendisinden sonra gelen Türkçe ahlâk kitaplarına kaynak olmuştur. *Ahlâk-ı Alâî* Osmanlı'nın son dönemlerine kadar medreselerde de okutulmuştur.

Yurt içinde 109, yurt dışında da 32 adet yazma nüshasının bulunduğunu tespit ettiğimiz *Ahlâk-ı Alâî* Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın sahip çıkmasıyla 1248 (1833) senesinde Mısır'da Bulak Matbaasında basılmıştır (236+127+53 s.). Eser, yazılışından yüzyıllar sonra da bazı Osmanlı müelliflerince kısaltılarak ve özeti yapılarak tekrar kaleme alınmıştır. Matbu olarak basılmış bu özet kitaplar ve yazarları şunlardır: Yağlıkçızade Ahmed Rıfat Efendi, *Bergüzâr*, Girit-Hanya 1291 (1874); Yağlıkçızade Ahmed Rıfat Efendi, *Bergüzâr-ı Ahlâk*, İstanbul 1292, 1315, 1318 (1874, 1897/1898, 1900/1901); Abdurrahman Şeref, *İlmü'l-Ahlâk*, İstanbul 1308 (1891); Osmanzade Ahmed Tâib, *Hülâsatü'l-Ahlâk*, İstanbul 1323 (1905).

2. "Çün" cümle başı edatı ile kurulan birleşik cümleler ('Çün'lü birleşik cümleler)

Dilimize Farsçadan girmiş olan ‘çün, çü, çün-ki’, kendisinden sonra gelen bir cümleyi “sebep, zaman, şart vs.” ilgileriyle bir sonraki cümleye bağlayan bir cümle başı edatıdır. Bilindiği gibi, cümle başı edatları “cümleleri mana bakımından birbirine bağlayan edatlardır. Daima cümle başında bulunurlar.

² Bu bağlamda eserde yer alan bazı ilginç ve dönemine göre eski sayılabilecek kelimelerden bir kısmını burada vermenin faydalı olacağı kanaatindeyim:

“berkit-, beş bin kerre bin (beş milyon), bin kerre bin (bir milyon), divşür-, dört bin kerre bin (dört milyon), gülünç, gülüşdür-, idin-, inen, iki dilli (ikiyüzlü), irgür-, irkindi, kaçan, kamu, kangı/kankı, kop-, kovculuk, mezelen- (biriyle alay etmek), öndül, önegülük, sın-, soñ uç, tulın-, ululan-, üş-, viresiye, yab yab, yarar (kahraman), yarlıg, yu-, yumrı, yüz kerre yüz bin (yüz milyon) vs.”

*Başında buldukları cümleyi bazıları ondan sonra gelen cümle veya cümlelere, bazıları da kendisinden önce gelen cümle veya cümlelere bağlarlar.*³

Başında ‘çün’ edatı bulunup çekimli bir fiil alan veya hüküm bildiren bir yüklem ismini bünyesinde bulunduran ve böylelikle yukarıda belirtilen işlevlerden birine sahip olan ilk cümle yardımcı cümle; bu cümleden sonra gelen cümle ise temel cümledir. Bu iki cümle arasında şekil ve anlam bakımlarından açık ve kuvvetli bağlar vardır. Bu yapıdaki cümleler genellikle “-Inca, -dığında, -dığı zaman, için, mademki” anlamlarıyla yardımcı cümleleri temel cümlelere bağlarlar.

“*Türklerin İslâmiyet dairesine girmeleriyle birlikte Fars kaynaklı ki’li birleşik cümlelerin yanında ‘çün’lü birleşik cümleler de Türk sentaksına girmiş, bilhassa dil yönünden Eski Anadolu Türkçesi özellikleri taşıyan eserlerde bol bol kullanılmıştır.*”⁴ Bu tür cümlelerde kullanılan cümle başı edatları sadece ‘çün’ ve ‘çün-ki’ değildir. Tarihî metinlerde⁵ bu edatların yanı sıra “kaçan, kaçan kim, her kaçan ki, vaktâ kim, her vaktâ ki, tâ kim” gibi cümle başı edatlarıyla da aynı yapı ve anlamda cümleler kurulmuştur.⁶ Ancak *Ahlâk-ı Alâî*’de “kaçan, kaçan kim” cümle başı edatlarıyla kurulmuş birleşik cümleler geçmektedir.

2.1. 'Çün'lü birleşik cümlelerde 'Çün'ün işlevleri

Ahlâk-ı Alâî’de geçen çün’lü birleşik cümlelerde ‘çün’ başına geldiği yardımcı cümleleri şu işlevlerle temel cümleye bağlamaktadır:⁷

a) “-inca” zarf-fiili işleviyle

• Çün nesl münteşir ve zarûret mündefi‘ oldı, harâm u memnû‘ oldı. (13b/13)⁸

• Çün atlâl ü dimen-i harâb-âbâd-ı beden tarafından müfârakat ü dūrî ve irtihâl-i zarûrî eyleye, nesâyim-i kurb-ı ‘âlem-i ‘ulvî ile münşerih ve ebvâb-ı semâvât aña münfetih olmayup derekât-ı hâviye-i hevânda mahbûs u muztarib ve derecât-ı rahmet-i Rahmân’dan memnû‘ u muhtecib olurlar. (14b/9-12)

³ Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, 19. bs., İstanbul, Bayrak Yayınları, 1992, s. 354.

⁴ İsmet Cemiloğlu, “Eski Anadolu Türkçesi Söz Diziminde Çün’lü Cümleler”, *Türk Dili*, 510, Haziran 1994, s. 409.

⁵ Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde cümle başı edatlarıyla kurulan cümleler için bk. Şükrü H. Akalın; *Eski Anadolu Türkçesinde Cümle Başı Edatlarıyla Kurulmuş Zaman Cümleleri*, Adana, 1996, 118 sayfa. (Profesörlük Başlıca Araştırma Eseri).

⁶ Şükrü H. Akalın, “Eski Anadolu Türkçesinde Cümle Başı Edatlarıyla Kurulmuş Cümleler”, *Türk Dili*, 518, Şubat 1995, s. 156-157.

⁷ “Çün” edatının diğer işlevleri ve tarihî metinlerden alınmış örnekleri için bk. Kâmil Tiken, *Eski Türkiye Türkçesinde Edatlar, Bağlaçlar, Ünlemler ve Zarf Fülleri*, Ankara, TDK Yayınları, 2004, s. 54-59. Ayrıca bk. Necmettin Hacıeminoğlu, *Türk Dilinde Edatlar*, İstanbul, MEB Yayınları, 1992, s. 132-138.

⁸ Numaralandırmada, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan Bölümü, nr. 389’da bulunan ve eserin yazılışından bir yıl sonra h. 973’te (1565-66) Hüseyin bin Veli eliyle istinsah edilmiş olan nüsha esas alınmıştır.

- Şîşe çün-kim sındı, kimdür eyleyen anı dürüst. (104a/10)

b) “-dığında” zarf-fili işleviyle

• Çün nefis bedenden müfârakat eyleye, nefste olan îmân ve ma‘rifet ve hulk-ı hasen ‘amel-i sâlih ve envâr ve azvâ ve riyâz ve besâtîn ve hûr ve kusûr ve gılmân “ke’ennehüm lü’lü’ün menşûr” olup her ‘amel kendüye münâsib sûrette zâhir olur. (41a/16-19)

• Çün keyfiyyet-i bî-hûşlığı gide ve ‘akl u hiss ‘avdet ide, sa‘îd ü mûna“am olan göre ki... (41b/9-12)

• Çün bu nazar ile ola, tevâzu‘ memdûh u hasendür ve li-hâzâ tevâzu‘ ekâbir ü e‘âlîden müstahsendür. (49a/4-5)

c) “-dığı hâlde” zarf grubu işleviyle

- Çün-ki zulm eylemedi kasmda Kassâm-ı kazâ

Hâsid-i dûn ne içün virmeye ol hükme rızâ (129a/2)

d) “-dıktan sonra” zarf grubu işleviyle

• Çün ta‘rîf-i mefhûm ve anda vâki‘ olan ihtilâf ma‘lûm oldu, pes bu cânibden rücû‘ ve taksîm-i hikmet itmege şürû‘ idelüm. (10a/4-6)

• Çün mutlak hikmet hikmet-i nazariyye ve hikmet-i ‘ameliyyeye münkasım olduğu ma‘lûm oldu, pes mefhûm ola ki hikmet-i nazariyye dahı üç kısmdur. (11b/4-6)

• Çün cism ü cismânî nedür ma‘lûm oldu; pes matlûbumuz ki nefis-i insânî cism ü cismânî degüldür dimekdür, zâhir oldu. (22a/1-2)

• Çün aksâm-ı hikmet-i nazariyye semt-i ihtitâm buldı, min-ba‘din aksâm-ı hikmet-i ‘ameliyyeyi ki bu kitâbumuzda maksad-ı aksâ ve matlab-ı a‘lâdur, beyân itmege ihtimâm idelüm.

e) “-dığından dolayı” zarf grubu işleviyle

• Ammâ çün biz bu kitâbda ekser-i halkuñ efhâmına takrîb ve şart-ı ihtisâr u tavzîh üzere tertîb itmegi iltizâm eyledük, lâ-cerem bu kadar bast u tahrîr ile iktifâ itdük. (62b/12-14)

f) “-ıp” zarf-fili işleviyle

- Çün atuma bindüm, evüme gitdüm. (176b/12)

g) “-sa” şart eki işleviyle

• Ve eyzan çün bir kimesneyi kizbine inandırmak ister, pes ol mü‘mine bî-mûcib hiyânet ü cinâyet itmiş olur. (150b/2-3)

- Çün i'tidâl bulmaya ezdâd lâ-cerem

Terkîb-i 'ukdesi bulur elbette inhilâl (23a/11-12)

• Ve çün bu üç fezâ'il bir şahsda tevffîk-i ilâhî ve sa'âdet-i nâ-mütenâhî ile müctemi' ve kevkeb-i sa'âdeti bu üçüñ ictimâ'ından evc-i rif'atde mültemi' ola, ol şahs 'adl olur. (46b/9-11)

- Çün i'tidâl bulmaya ezdâd lâ-cerem

Terkîb-i 'ukdesi bulur elbette inhilâl (23a/11-12)

h) "Madem ki" işleviyle

• Çün-ki bunlar harâm degüldür, pes semâ'-ı tayyibden istilzâz dahı harâm degüldür. (146a/16-17)

• Ve çün bu âfetlerüñ sebebi tekebbür ve tereffü'dür, pes anlaruñ 'ilâcı ki sebkât eyledi, buña dahı 'ilâcdur. (140b/2-3)

• Çün-ki 'âkıbet-i vahîme mümkindür ve mümkinüñ tarafeyni 'ale's-seviyyedür, pes vukû' ihtimâli dahı vardur. (109b/9-10)

• Çün cemî'-i levâzım-ı insân sînâ'ate mevkûf ve cemî'-i sanâyi'i insân-ı vâhid bilüp 'amel itmesi mümkün degül idüğü ma'rûfdur, pes insân tenhâ ma'âşına kâdir olmaduğı zâhirdür. (63b/4-6)

2.2. 'Çün'lü birleşik cümlelerin yapısal özellikleri

a) 'Çün' her ne kadar cümle başı edatı olsa da, zaman zaman cümle ortasında yer alabilir:

• Kavâ'id-i tıbbiyye ve tedbîrât-ı sînâ'iyye ile çün maraz-ı cismânî mün-defi' ola; lâ-büdd maraz-ı nefsanî andan 'ârız olmuşdı, mürtefi' olsa gerek. (87b/13-15)

- Şîşe çün-kim sındı, kimdür eyleyen anı dürüst (104a/10)

• Sabâh çün rûy-ı havâ küşâde olur; atlarına süvâr olup, "Biz Kureyş'deñüz. Eger ihtiyâcuñ olursa, Medîne'ye gelesin ve bizi sorup bulasın." diyüp vedâ' eylerler. (173a/5-7)

b) 'Çün' edatıyla birbirine bağlanan bu cümlelerde yardımcı cümle ya da temel cümle "ki'li birleşik cümle, iç içe birleşik cümle; her çend'li birleşik cümle, girişik cümle ve şartlı birleşik cümle"den birisi olabilir. Böylelikle karmaşık birleşik cümleler meydana gelir:

• Çün zâhir oldı ki fazîlet i'tidâl ü vasat imiş, pes rezîlet i'tidâlden hâric olan tarafeyn olur. (54b/3-4)

• Bendede çün Hakk'ıñ ni'meti mevcûd ola -'ilm ü 'amel ve fazl ü kemâl ve mâl ü cemâl gibi-; eger bende ol ni'metüñ vücûdı Hak'dan olmasına 'ârif, ve dâyimâ zevâl ü fenâ vü meslûb olmasından hâ'if olursa, anda 'ucb yokdur. (95b/8-11)

• Çün silk-i sohbetde intizâmla müşerref olanlar gazâ-yı küffârı cihâd-ı ekber bildiler idi; "Yâ Resûlullâh! Cihâd-ı ekber nedür?" diyü su'âl kıldılar. (106a/5-7)

• Çün mekrûh mukarrer ü mukadderdür, sâbıkan havf elemin dahı zamm idüp mekrûh-ı istikbâlîye mekrûh-ı hâli dahı 'ilâve kılmak tavr-ı 'akldan dûrdur. (110b/9-10)

c) "Bilindiği gibi Türkçede yardımcı unsurlar önce, asıl unsurlar sonra gelmektedir. Farsçada ise asıl unsur önce, yardımcı unsur sonra gelmektedir. Ki'li birleşik cümlelerde de ana cümle önce gelirken, yardımcı cümle ana cümleden sonra gelmektedir. Ancak, cümle başı edatlarıyla kurulmuş zaman cümlelerinde yardımcı cümle önce, ana cümle ise daha sonra gelmektedir. Bu durum, cümle başı edatlarıyla kurulmuş cümlelerin ki'li birleşik cümleye göre Türkçenin cümle yapısına daha yakın olduğunu göstermektedir."⁹

Bu yapıdaki cümlelerin Türkçeye yakınlığından olsa gerek, bazı örneklerde 'çün'lü yardımcı cümle çekimli bir fiil ile değil, "-ıcağ, -sa ve -dukdan sonra" morfemleri ile kullanılmıştır. Bu örneklerden anlıyoruz ki bu yapıdaki cümleler zaman içinde Türkçe sentaksa uygun bir hâle gelmeye başlamıştır. Nitekim aşağıdaki örneklerde artık 'çün'ün kullanılmasına gerek kalmamıştır:

• Çün mahsûd hâsidüñ bu lutf ü ikrâmına 'ârif ve teveddüd ü musâdakatine vâkıf *olıcak*, lâ-büdd anda dahı mahabbet ü vedâd ve âsâr-ı safâ vü ittihâd zâhir olup... (135a/1-2)

• Çün tamâm *olıcak*, Hazret-i Dâvud eyitdi. (138a/4)

• Çün mu'tedil-i hakîkî olan hâk-ı vasata ihtidâ ve rükûn mühtedâ *oldukdan soñra* müddet-i medîd anda sebât ü sükûn eşedd-i umûr ve es'ab-ı hâlât u şu'ündur lâ-cerem. (53a/7-9)

• Çün manzar-ı fikr ü nazar ve derîçe-i hads ü kıyâsdan çehre-i gavânî-i ma'ânî müşâhede *olınsa*, isti'âre-i libâs-ı 'ibâret itmege ihtiyâc kalmaz. (56a/3-5)

d) Çün'lü birleşik cümlelerde yardımcı cümle ve temel cümleden birisi ya da her ikisi isim veya fiil cümlesi olabilir. Aşağıda yapılacak olan yapı incelemesinde bu durum örneklendirilecektir.

⁹ Şükrü H. Akalın, "Dede Korkut Kitâbı'nda Geçen Bir Cümle Türü Üzerine", *Sanal Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, III, Adana.

Çün'lü birleşik cümleleri yapıları bakımından şu şekilde sınıflandırabiliriz:

2.2.1. yardımcı ve temel cümlelerin türlerine göre 'Çün'lü birleşik cümleler

Çün edatıyla birbirine bağlanan bu cümlelerde yardımcı cümle ya da temel cümle “ki’li birleşik cümle, iç içe birleşik cümle, her çend’li birleşik cümle, girişik cümle ve şartlı birleşik cümle”den birisi de olabilir. Böylelikle karmaşık yapıdaki birleşik cümleler meydana gelir. Ancak burada çün'lü cümlelerin sadece “yüklemin türüne göre” incelemeleri yapılacaktır.

2.2.1.1. yardımcı ve temel cümlesi isim cümlesi olanlar

- Zîrâ çün mâdde-i cismiyye mâye-i sefâlet ü noxsândur, andan hâricen ve zihnen müberrâ olan gâyet ‘ulüvvde olduğu müstağnî-i delîl ü bürhândur. (11b/14-16)
- Çün hikmet-i ‘ameliyye dahı umûr-ı müte‘addide ve mesâ’il-i mütekessirredür, aña dahı bir cihet-i vahdet gerek. (19a/1)
- Çün sıfat-ı gazab mezmûm ü makbûhdur, her ne kadar ekall olursa, makbûl ü memdûhdur. (93a/8-9)
- Çün bu ef‘âlûñ sebebi gazabdur ve gazab mahz-ı fazîlet-i şecâ‘atden dûrdur; anı şecâ‘at añlayan câhil ü mağrûrdur. (107a/10-12)
- Ve çün esbâb-ı dünyeviyyenüñ bir kimesneye bekâsı nâ-mümkün ü nâ-meysûrdur, dâyimâ tedâvül ü tenâvül-i ebedîde olması ezel-i âzâlda makdûrdur. (126a/13-14)
- Şeytânüñ ne suçu var, çün la‘neti vü tardı mukadder? (167a/19)
- Çün-ki ‘âkıbet-i vahîme mümkindür ve mümkinüñ tarafeyni ‘ale’s-seviyyedür, pes vukû‘ ihtimâli dahı vardur. (109b/9-10)

2.2.1.2. yardımcı ve temel cümlesi fiil cümlesi olanlar

- Cümlesi oldı çü ahlâk-ı kühen
Eyledüm tâze-ten ol câmeleri (8b/17)
- Oldı çün müşg-feşân-ı ceyb-i zemen
Bûy-ı lutfiyle mu‘attar kıldı
‘Âlemi zülf-i ‘arûsân-ı sühan (8b/19-9a/1)
- Çün nesl münteşir ve zarûret mündefi‘ oldı, harâm u memnû‘ oldı. (13b/13)

• Ve çün nefis 'alâka-i bedenden âzâd ola, 'âlem-i berzaha duhûl eyler. (39a/12-13)

• Çün nefis bedenden müfâratat idüp mâni'-i mürtefi' ola, kendüde meknûn u mekmûn olan melekât ü keyfiyyâtı fi'l-hâl suver-i münâsibede ihsâs u müşâhede eyler. (41b/5-7)

• Çün bu nükte ma'lûm ola; bu makâmda îrâd olunan su'âle cevâb zâhir olur. (47a/3-4)

• Çün sohbet lâzım ola, ol kimesnenüñ sohbetin ihtiyâr eyle ki müşâhede vü musâhabeti seni cânib-i âhirete dâ'î, ve terk-i dâr-ı gurûr ve mavtın-ı sehv ü gafflete sâ'î ola. (76b/17-19)

• Çün şu'le-i nâr-ı gazabdan havâli-i kalb pür-leheb, şirâr u duhân târesinden dimâğ tîre vü târ ola, âyine-i 'akl nice berrâk ola, ve şem'-i fikret ne kadar izâ'et ve işrâk ide? (93a/18-19)

2.2.1.3. yardımcı cümlesi fiil cümlesi, temel cümlesi isim cümlesi olanlar

• Ve çün cilbâb-ı bedeni şakk ve nişîmen-i mücerredât-ı mele'i-a'lâya mülhak ola; cevher-i zâtında olan kemâl-i mu'teberi ki 'ulûm-ı sahîha-i sâbitedür, idrâk itmekle aña bir ibtihâc u sürûr ve irtiyâh u hubûr 'âırız olur ki lisân-ı vâsıfân anuñ vasfında kâsır, ve beyân-ı 'ârifân anuñ şerhinde 'âciz ü hâyirdür. (11a/15-19)

• Çün bu nazar ile ola, tevâzu' memdûh u hasendür ve li-hâzâ tevâzu' ekâbir ü e'âlîden müstahsendür. (49a/4-5)

• Çün nefis hayyir ü fâzıl ve derece-i insâniyyet-i bi'l-fi'le vâsıl olmuş ola, bu meleke-i fâzıla-i nefsi hıfz itmek aña vâcib ü lâzım, ve her sâ'at ol sa'âdetüñ tarâvet ü nakâ ve idâmet ü bekâsına 'âzim olmak gerek. (75b/4-7)

• Çün ecnâs-ı fezâyil envâ'-ı mûndericesiyle mezkûr ve ecnâs-ı rezâyil esnâf-ı mütenevvi'asıyla mestûr oldu, hâlâ ol beyâna şürû' iderüz ki ba'zı rezâyil vardır ki fezâyile müştebihdür. (57b/1-3)

• Çün bu mukaddime mefhûm oldu, pes ma'lûm olsun ki nefis-i insânî basîtdür. (21b/7-8)

• Nefs çün cism ü cismânî degül idüğü zâhir oldu, pes havâssla mahsûs olmaduğı dahı zâhirdür. (22a/16-17)

• Çün ecnâs-ı erba'a-i fezâyile bi-hasebi's-sûret mukârin ve bi-hasebi'l-ma'nâ mübâyin olan rezâyil şerh ü beyân olındı ve fezâyil-i mezbûreden farkları 'ayân kılındı, pes envâ' u esnâf-ı fezâyilüñ rezâyil-i müşâbihesi çok vardır ki farkı tedkîk-i nazara muhtâcdur. (62a/16-19)

2.2.1.4. yardımcı cümlesi isim cümlesi, temel cümlesi fiil cümlesi olanlar

• Çün müfred mürekkeb üzre tab'an mukaddemdür, pes 'ilm-i ahlâk dahı 'ilm-i tedbîri'l-menzil ve siyâseti'l-medîne üzerine vaz'an takdîm olındı. (44a/1-3)

• Çün nefsuñ muhâlif kuvvetleri vardır ve anuñ ba'zı ba'zınuñ muktezâsına muhâlifdür, pes câyizdür ki bir kuvvet galebe idüp muktezâsını sâhibine hasen göstere. (70a/7-8)

• Çün Mübdi'-i evvel celle-zikruhû hazretinüñ bekâ-yı nizâm-ı 'âlem ve imtidâd-ı silsile-i vücûd-ı benî-âdeme 'inâyeti ekmel ü a'zamdur, pes cimâ'da lezzet konılmış olmayaydı, muhtemel idi ki, ekser-i nâs rağbet itmeyüp tenâsül kalîl olup, belki mevtân-ı azîmlerde bi'l-külliyeye inkitâ'-ı nev'e mü'eddî olaydı. (115b/18-19 - 116a/1-2)

• Çün usûl-i ma'âyiş ü merâtib ve ümmehât-ı ahvâl ü metâlibde bu makûle kanâ'atler var, pes sen dahı hâlûñe kanâ'at, ve dâyireñe râzî ol, mülâhaza vü i'tibâr it. (125b/6-8)

• Çün bu makûle a'mâlün mebde'i bir vâzı'uñ vaz'ıdur, lâ-büdd takallüb-i ahvâl ve tagallüb-i ricâl ve tetâvül-i rûzgâr ve tefâvüt-i mukteziyyât-ı edvâr ve tebeddül-i milel ve tahavvül-i nihâl ile ma'raz-ı tagayyür ve mahall-i tebeddül-de vâki' olur. (13b/2-5)

• Niyyeti çün hayrdurur subh u şâm

‘Âkıbetin hayr ide Rabbü'l-enâm (8a/17)

2.2.2. temel cümle başı bağlayıcısı alma durumuna göre 'Çün'lü birleşik cümleler

2.2.2.1. temel cümlesi herhangi bir cümle başı bağlayıcısı almayanlar

• Çün bu nükte ma'lûm ola, bu makâmda îrâd olınan su'âle cevâb zâhir olur. (47a/3-4)

• Çün sohbet lâzım ola, ol kimesnenüñ sohbetin ihtiyâr eyle ki müşâhede vü musâhabeti seni cânib-i âhirete dâ'î, ve terk-i dâr-ı gurûr ve mavtân-ı sehv ü gaflete sâ'î ola. (76b/17-19)

• Çün nesl münteşir ve zarûret mündefi' oldı, harâm u memnû' oldı. (13b/13)

• Çün insânda üç kuvvet vardır, bu üç kuvvete üç nefis dahı itlâk olunur. (46a/4-5)

• Çün nefsi-i nâtika mücerreddür, mücerrede kabâ-yı bekâdan gayrı hil'at olmaz. (23a/18-19)

• Çün bu nazar ile ola, tevâzu' memdûh u hasendür ve li-hâzâ tevâzu' ekâbir ü e'âlîden müstahsendür. (49a/4-5)

• Çün nefsi hayyir ü fâzıl ve derece-i insâniyyet-i bi'l-fi'le vâsıl olmuş ola; bu meleke-i fâzıla-i nefsi hıfz itmek aña vâcib ü lâzım, ve her sâ'at ol sa'âdetüñ tarâvet ü nakâ ve idâmet ü bekâsına 'âzim olmak gerek. (75b/4-7)

• Çün şu'le-i nâr-ı gazabdan havâlî-i kalb pür-leheb, şîrâr u duhân tîresinden dimâğ tîre vü târ ola, âyine-i 'akl nice berrâk ola, ve şem'-i fikret ne kadar izâ'et ve işrâk ide? (93a/18-19)

2.2.2.2. yardımcı cümlesi "çün"le, temel cümlesi bir cümle başı bağlayıcısıyla başlayan cümleler

2.2.2.2.1. yardımcı cümlesi "çün"le, temel cümlesi "pes" bağlayıcısıyla başlayan cümleler

• Ve çün eşref-i mebhûsün-'anh, anda zât-ı İlâh dâyim ü kâyimdir, pes aña 'ilm-i ilâhî demek dahı münâsib ü mülâyimdir. (11b/16-17)

• Çün 'ilm-i meşrû'un-fîhi nefsi-i insânî niçe iktisâb itmek gerek ki andan sâdır olan ef'âl cemîl ü mahmûd ola, aña 'ilmdir, pes bu 'ilmüñ mevzû'ı nefsi-i insânîdür. (19b/2)

• Çün nefsi-i nâtika cism ü cismâniyyetden mücerred ü mu'arrâdur, pes mahsûs olmak dâyiresinden münezzehe ü müberrâdur. (22a/18-19)

• Çün-ki insân asl-ı hilkat ve ibtidâ-i fitratdan iki cânibe kâbil ve iki cihe-te mâyıldür, pes aña mu'allim ü mü'eddib lâzım ve dâ'î vü hâdî mühimdir. (36a/12-13)

• Çün gazab funûn-ı cünûndan bir nev' ve aksâm-ı sekrden bir başka kısımdur, pes mecnûnuñ 'akd ü hükmi fâsid, ve sekrânuñ bâzâr-ı kazâsı kâsiddür. (93a/16-17)

• Çün gınâ ve semâ'-ı gınâ husûsında esâs-ı kasr-ı sühan bu vechle binâ oldu, pes bu dâyire ile iktifâ idelüm. (149b/18-19)

• Ve eyzan çün bir kimesneyi kizbine inandırmak ister, pes ol mü'mine bî-mûcib hıyânet ü cinâyet itmiş olur. (150b/2-3)

2.2.2.2.2. yardımcı cümlesi "çün"le, temel cümlesi "lâ-cerem" bağlayıcısıyla başlayan cümleler

• Çün bu kitâb hikmet-i 'ameliyyeden üç fenden mürekkebe ve her fen

mevzi‘inde ma‘rûfdur ve fûnûn-ı mezkûre dahı ba‘zı mukaddimât ü mebâdıye mevkûfdur, lâ-cerem bir mukaddime ve üç kitâb üzere mürettebdür. (9a/9)

- Çün i‘tidâl bulmaya ezdâd lâ-cerem

Terkîb-i ‘ukdesi bulur elbette inhilâl (23a/11-12)

• Ammâ çün biz bu kitâbda ekser-i halkuñ efhâmına takrîb ve şart-ı ihtisâr u tavzîh üzere tertîb itmegi iltizâm eyledük, lâ-cerem bu kadar bast u tahrîr ile iktifâ itdük. (62b/12-14)

2.2.2.2.3. yardımcı cümlesi “çün”le, temel cümlesi “lâ-büdd” bağlayıcısıyla başlayan cümleler

• Çün hâl ki vahdet müte‘akkiledür, gayr-ı münkasımdur, lâ-büdd mahall dahı ki nefis-i nâtıkadur, gayr-ı münkasımdur. (21b/13-14)

• Çün nefis-i mücerred ve beden-i mahsûsdan mürekkeb ü mülte’imdir, lâ-büdd iki taraf ki melekiyyet ü hayvâniyyetdür, anda münderic ü muntazamdur. (35a/12-13)

• Çün bu tesâvî vü tefâvüt sînâ‘at arasında bilinmek müte‘assirdür, belki müte‘azzirdür, lâ-büdd bir mutavassıt-ı mukavvime muhtâc oldı. (64a/7-9)

• Çün bu makûle a‘mâlûñ mebde’i bir vâzı‘uñ vaz‘ıdur, lâ-büdd takallüb-i ahvâl ve tagallüb-i ricâl ve tetâvül-i rûzgâr ve tefâvüt-i mukteziyyât-ı edvâr ve tebeddül-i milel ve tahavvül-i nihâl ile ma‘raz-ı tagayyür ve mahall-i tebeddül-de vâki‘ olur. (13b/2-5)

• Kavâ‘id-i tıbbiyye ve tedbîrât-ı sînâ‘iyye ile çün maraz-ı cismânî mün-defi‘ ola, lâ-büdd maraz-ı nefsânî andan ‘ârız olmuşdı, mürtefi‘ olsa gerek. (87b/13-15)

2.2.2.2.4. yardımcı cümlesi “çün”le, temel cümlesi “kezâlik” bağlayıcısıyla başlayan cümleler

• Çün ecnâs-ı fezâyilüñ tarafeyni ki ifrât u tefrîtdür, rezîlet idügi zâhir oldı, kezâlik envâ‘-ı fezâyilüñ ki ecnâs-ı mezbûre tahtında mündericlerdür, her biri hadd-i i‘tidâldür, ve tarafeyni ki ifrât u tefrîtdür, rezîletdür. (55b/15-18)

SONUÇ

Ahlâk-ı Alâî’de geçen Farsça cümle yapılarının ki’li birleşik cümlelerden sonra en çok kullanılanı çün’lü birleşik cümlelerdir. Bu cümle yapısı eserde çok değişik fonksiyonlarla kullanılmıştır. Benzer yapıdaki Türkçe “kaçan/kaçan ki” edatıyla kurulan birleşik cümlelere eserde hiç rastlanmaz iken Farsça “çün” edatıyla kurulmuş onlarca cümlelerin bulunması ve yine çün’lü birleşik cümlelerin Türkçe izleme zaman cümlelerinden daha fazla kullanılması da çok dikkat çekicidir.

Bununla beraber, “-ınca, -dığında, -dığı zaman, için, mademki” anlamlarıyla yardımcı cümleleri temel cümlelere bağlayan bu yapıdaki cümleler, yardımcı unsur-ana unsur sırası bakımından Türkçeye benzediği için olsa gerek, bazı örneklerde çekimli bir fiil ile değil, “-ıca, -sa ve -duktan sonra” morfemleri ile kullanılmış ve bu örneklerde “çün” edatının kullanılmasına hiç gerek kalmamıştır. Bu örnekler de bu yapıdaki cümlelerin zaman içinde Türkçe sentaksa uygun bir hâle gelmeye başladığının, yani yerini Türkçe zaman cümlelerine bıraktığının en büyük göstergesidirler.

Kaynakça

- Akalın, Şükrü H., “Dede Korkut Kitâbı’nda Geçen Bir Cümle Türü Üzerine”, *Sanal Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, III, Adana.
- (1996), *Eski Anadolu Türkçesinde Cümle Başı Edatlarıyla Kurulmuş Zaman Cümleleri*, Adana 1996 (Profesörlük Başlıca Araştırma Eseri).
- (1995), “Eski Anadolu Türkçesinde Cümle Başı Edatlarıyla Kurulmuş Cümleler”, *Türk Dili*, 518, s. 156-163.
- Banguoğlu, Tahsin, *Türkçenin Grameri*, 3. bs., TDK Yayınları, Ankara 1990.
- Cemiloğlu, İsmet, *Dede Korkut Hikâyeleri Üzerinde Söz Dizimi Bakımından Bir İnceleme*, TDK Yayınları, Ankara 2001.
- (1995), “Eski Anadolu Türkçesi Söz Diziminde Çün’lü Cümleler”, *Türk Dili*, 510, s. 409-413.
- Ergin, Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, 19. bs., Bayrak Yayınları, İstanbul 1992.
- Hacıeminoğlu, Necmettin, *Türk Dilinde Edatlar*, MEB Yayınları, İstanbul 1992.
- Öztürk, Mürsel, *Farsça Dilbilgisi*, TTK Basımevi, Ankara 1988.
- Şahinoğlu, M. Nazif, *Farsça Grameri, Sarf ve Nahiv*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1997.
- Tiken, Kâmil, *Eski Türkiye Türkçesinde Edatlar, Bağlaçlar, Ünlemler ve Zarf Fiiller*, TDK Yayınları, Ankara 2004.